

sana strahom od albanske iredente. Po Gatalovičevom sudu, u toj brizi da se ubrza razvoj najnerazvijenijeg dela federacije država je nekad išla i preko svojih mogućnosti, a da pri tom željene ciljeve nije ostvarila.

U Zaključku (336–346) sumiraju se glavni podaci izneti u knjizi. Na samom kraju se nalazi autorova ocena da država nije sprečila iseljavanje Srba iz pokrajine, iako su oni bili jedni element koji je mogao da sačuva Kosovo i Metohiju za Jugoslaviju. Sa drugim delom ove tvrdnje se ne bismo mogli složiti: srpsko stanovništvo je već između dva svetska rata činilo svega oko jedne trećine ukupnog stanovništva, a kasnije je njegov udeo u ukupnoj populaciji dodatno opao. Zbog toga ono nije moglo biti faktor koji će „privezati“ Kosovo i Metohiju za Srbiju i Jugoslaviju – kao što su kasniji istorijski događaji pokazali. Taj faktor je bilo albansko stanovništvo, a Gatalović je velikim brojem statističkih i istorijskih podataka pokazao zašto jugoslovenskoj državi nije pošlo za rukom da pridobije većinu Albanaca za sebe: nasleđena zaostalost, natalitet koji je kočio ekonomski razvoj i nezadovoljstvo zbog niskog životnog standarda koji je proizlazio iz slabe ekonomije, omogućili su širenje iredentističkih ideja – što je susedna Albanija svesrdno pomagala.

Knjiga se završava engleskim prevodom Zaključka (347–356), priložima (359–372) koji sadrže veliki broj fotografija, spiskovima izvora i literature (373–396) i skraćena (397–398), te registrom ličnih imena (399–404). Na samom kraju je i beleška o autoru (405).

Knjiga Miomira Gatalovića *Kosovo i Metohija u državnoj politici Jugoslavije 1958–1965*, predstavlja značajan, izuzetno dobro fundiran pomak u istraživanju južne srpske pokrajine. Autor je neverovatno marljivo prikupio pravo bogatstvo statističke i druge građe koja omogućava precizan uvid u društvene, ekonomske, političke i kulturne tokove kosovskometohijskog društva u pomenutom periodu, pa i šire. Pri tom taj uvid nikad nije lišen mnogo šireg jugoslovenskog i međunarodnog konteksta. Ono što se autoru može zameriti jeste njegova „stidljivost“ u izvlačenju zaključaka – iako je on na više mesta pokazao da je za to itekako sposoban. Ovako se stiče utisak da se, mada je znao da uprkos mnoštvu drveća vidi šumu, pomalo uplašio bogatstva sopstvenog rada. Druga zamerka koja se može staviti jeste to što

su ga brojni podaci na više mesta povukli da i njih navede – na uštrb dobre kompozicije. Tako na mnogo mesta nalazimo iznenadne prelaze s jedne teme/podatka na drugu/drugi. Uz malo pažnje ovi nedostaci su mogli biti prevaziđeni. No, uprkos tome, ovo je jako vredna i jako dobro utemeljena knjiga. Ona, iako se bavi samo periodom do 1965. godine, dovoljno jasno pokazuje zašto (već tada) integracija Kosova i Metohije u jugoslovensku socijalističku državu nije uspeła.

Zoran Janjetović

Dragomir Bondžić, *IZMEĐU AMBICIJA I ILUZIJA. NUKLEARNA POLITIKA JUGOSLAVIJE 1945–1990*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković“, 2016, 460.

Tema kojoj je posvećeno istraživanje dr Dragomira Bondžića istoriografski je veoma važna. Decenijama se o njoj ćutalo, nerado govorilo, šaputalo. Glasine, stereotipi, nepouzđani vrednosni sudovi formirali su svest savremenika. Na premalo javnosti dostupnih činjenica i istorijskih izvora formiran je mit o jugoslovenskoj „atomskoj bombi“. Mediji su s vremenom na vreme dolazili do poneke ekskluzivne informacije o nuklearnoj politici jugoslovenske države, do javnosti je stizao glas učesnika u nuklearnom projektu, oglašavali su se političari upućeni u događaje, ali je sklonost ka senzacionalizmu zamagljivala suštinu navedene pojave. O ambicijama, mogućnostima i iluzijama jednog vremena, jednog revolucionarnog partijskog vodstva, jedne države i njenih potreba da odbrani sebe sada je, „oslonjen“ na prvorazredne arhivske izvore, racionalno i kritički progovorio istoričar-naučnik.

Obradujući temu o jugoslovenskom nuklearnom programu kolega Bondžić je „čvrsto tlo istorije“ na kome je zasnovao svoje analize i utemeljio zaključke pre svega pronašao u arhivskoj građi. Istražio je 27 arhivskih fondova i zbirki pohranjenih u više arhivskih institucija (Arhiv Jugoslavije, Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije, Vojni arhiv, Istorijski arhiv grada Beograda, Arhiv Srbije, Arhiv SANU...). Deo informacija je pronašao u objavljenim izvorima (11 tomova građe). Značajan izvor predstavljala je onovre-

mena štampa i periodika (12 naslova). Posebna saznanja o jugoslovenskoj nuklearnoj politici pružila je memoarska literatura (sećanja P. Savića, I. Supeka, St. Dedijera, J. Kapičića, M. Ristića, A. Peterlina...). Sa posebnom pažnjom iščitana je historiografska, pravna, tehnička, vojna literatura objavljena na više stranih jezika (176 naslova) i istraženi sadržaji više internet adresa i specijalizovanih sajtova (13). Na tom veoma bogatom istraživačkom uzorku celovito je posmatrana jugoslovenska nuklearna politika, rekonstruisan tok događaja, sagledan proces koji je započeo 1945. a okončan 1990. godine.

Stručna interesovanja kolege Bondžića odredila su strukturu knjige *Između ambicija i iluzija. Nuklearna politika Jugoslavije 1945–1990*. U njoj, pored instruktivnog predgovora, utemeljenog uvodnog dela, sadržajnih priloga (74 fotografije) i zrelog zaključka, dominiraju tri tematsko-hronološka poglavlja naslovljena: „Prvi koraci (1945–1955)“, „Polet i pad (1955–1971)“ i „Obnova ambicija i kraj iluzija (70-e i 80-e godine 20. veka)“. U uvodnim delovima rada autor je dao kratku istoriju naučnih otkrića vezanih za radioaktivnost, radijaciju, upotrebu atomske energije u civilne i vojne svrhe. Podjednaku pažnju posvetio je i razvoju nuklearnih saznanja u Srbiji i Jugoslaviji tokom prve polovine 20. veka. Delovi teksta posvećeni istraživanjima u fizici, hemiji, biologiji svojevrsan su prilog istoriji nauke i naučnih otkrića.

„Putovanje“ na koje nas vodi kolega Bondžić započinje prepiskom, zatim odlaskom Pavla Savića, a nešto kasnije i Josipa Broza Tita u Moskvu (u pitanju su 1945. i 1946. godina) i početnim oblikovanjem ideje o jugoslovenskom nuklearnom programu, a završava se krajem 80-ih godina 20. veka analizom dometa vojnog nuklearnog programa i razvojem civilnog programa upotrebe nuklearne energije. Unutar navedenih hronoloških međaša postavljenih na 1945. i 1990. godini autor je temeljno i filigranski precizno izložio jugoslovensku nuklearnu politiku. Pružio je ubedljiv odgovor na pitanje da li je jugoslovenski državni i politički vrh, koji se deklarativno zalagao za svet bez atomskog oružja, demilitarizaciju Evrope, Balkana i Mediterana, obustavljanje trke u naoružanju, želeo da poseduje atomsku bombu. Identifikovao je pokušaje na pravljenju atomske bombe (prvi iz 1948/49, poslednji iz 1974/75. godine). Skrenuo je pažnju na stalno prisutan raskorak između ambicija i entuzijaz-

ma za posedovanjem nuklearnog oružja, koje gotovo da nisu imale granice kada je u pitanju bio državni politički vrh, visoki oficiri, specijalizovane državne službe, deo naučne zajednice i objektivnih i ograničavajućih mogućnosti male, industrijski i tehnološki nerazvijene, ekonomski, rudno i kadrovski siromašne zemlje kakva je, uz uvažavanje svih promena, bila Jugoslavija u 50-im, 60-im i 70-im godinama 20. veka. Obradio je kadrovsko, organizaciono, tehnološko i materijalno izgrađivanje institucija poput instituta u Vinči (1948), Ljubljani (1949), Zagrebu (1950). Uočio je u kojoj je meri i na koji način realizacija nuklearnog programa zavisila od odnosa koje je Jugoslavija imala sa Istokom i Zapadom i njene spoljopolitičke pozicije u Hladnom ratu. Pitanje nadzora celokupnog nuklearnog programa, rada koordinacionih tela koja su brinula o ostvarivanju postavljenih zadataka, angažmana UDB-e, uloge dela političkog vođstva (Tito, Kardelj, Ranković, Đilas...), još neke su od tema o kojima kolega Bondžić piše.

Obimno istraživanje autora pokazalo je da su u godinama u kojima su iznedrene prve ideje o atomskom programu postojale izrazito skromne materijalne i kadrovske mogućnosti koje bi omogućile njegovu uspešnu realizaciju. Tokom vremena, kako su pokazale analize autora, znanje i autoritet jugoslovenskih naučnika su se neslućeno brzo uvećavali (mlade generacije naučnika školuju se u najprestižnijim institucijama u svetu), ali nikada dovoljno da bi samostalno bio realizovan ambiciozan tajni program na kome je državni vrh insistirao. Istraživanje je razotkrilo da je prevaljen dug put od entuzijazma, koji je žilavo opstajao kod političara i vojnika (posebno kod Đilasa, Rankovića i Kardelja), do profesionalizma koji je obuzimao naučnike, od samih početaka projekta svesne da je u pitanju i naučno i finansijski i tehničko-tehnološki i privredno teško ostvarljiv zadatak (posebno kod P. Savića, I. Supeka). Na putu realizacije ambicija političara i vojnika da poseduju atomsku bombu stajala je i činjenica da u jugoslovenskoj državi nije bilo sirovinске osnove koja bi omogućila da započeta nuklearna istraživanja budu usmerena u vojne svrhe. U tom kontekstu autor je obradio geološko-rudarska istraživanja vezana za pronalaženje i eksploataciju rude urana (posebno istraživanja na Staroj planini i pokretanje eksperimentalne proizvodnje u rudniku „Kalna“).

Motivi da i Jugoslavija, poput velikih sila, bude član „nuklearnog kluba“ bili su višestruki. Među njima je na prvom mestu bilo pitanje bezbednosti i opstanka u svetu ophrvanom Hladnim ratom i blokovskim podelama. Stav političara da spoljna pretnja može biti odbačena ukoliko zemlja poseduje nuklearno oružje, posebno je uobličien posle sukoba sa državama Kominforma iz 1948/49. godine. Drugi bitan motiv na koji ukazuje autor bio je međunarodni prestiž Jugoslavije – države koja je vodila svetsku politiku bez da je za to imala neophodne kapacitete u veličini teritorije, broju stanovnika, ekonomskoj snazi, tehnološkom razvoju, vojnim efektivima. Posedovanje uspešnog nuklearnog programa, po mišljenju političara, istovremeno je bilo znak sposobnosti, organizovanosti i uspešnosti jednog političko-ideološkog modela, prestiža jugoslovenskog političkog sistema, zrelosti dosegnutog tehnološkog razvoja. Među važnim motivima koji su podsticali potrebu za razvijanjem nuklearnog programa i posedovanjem atomskog oružja bili su i oni koji su se ticali unutrašnjeg razvoja zemlje. Postojalo je uverenje da razvoj nuklearnog programa najdirektnije ubrzava celokupan unutrašnji napredak, povezuje privredu zemlje, sprečava brojne vidove separatizma, povećava solidarnost njenih građana, oblikuje i čini prepoznatljivim identitet zemlje i njenih građana.

Istraživanje kolege Bondžića nedvosmisleno je pokazalo koliko je u razvoju jugoslovenskog nuklearnog programa bilo teškoća, nedoumica, lutanja, nadzora, sukoba, razmimoilaženja, sumnji, animoziteta, skepticizma, kolebanja, unutrašnjeg opiranja. Skrećući pažnju na neophodne preduslove za uspešnu realizaciju nuklearnog programa autor veoma racionalno progovara o prilikama u Jugoslaviji, počev od skromne raspoložive količine urana i njegove nerentabilne eksploatacije, preko identifikovanja stepena razvijenosti bazične industrije i posedovanja inženjerskih i naučnih znanja, do potrebnih finansijskih ulaganja, energetskog nivoa i dugoročnosti i kontinuiteta rada. Uporedna analiza potrebnog, stvarnog i mogućeg pružila je pouzdan odgovor na pitanje zašto pokušaj jugoslovenskog nuklearnog programa nije bio uspešan. Pokazalo se da ambicije državnog vrha koji je veoma rano sagledao i prepoznao značaj nuklearnog programa, bio spreman da u njega ulaže velike svote novca (u nekim

periodima i do ½ godišnjeg nacionalnog dohotka), politički autoritet i znatnu energiju, ceo projekat obavije najvišim stepenom konspirativnosti koja je obavezivala sve kategorije učesnika (od rudara, preko seoskog stanovništva u oblastima eksploatacije rude, do naučnika) – nisu bile dovoljne. Za uspeh je trebalo mnogo više novca, znanja, tehnologije, resursa.

U studiji *Između ambicija i iluzija. Nuklearna politika Jugoslavije 1945–1990*, autor je veoma iscrpno i sistematično rekonstruisao celokupnu organizaciju projekta, od naučnih tela i partijskih komisija, do nadzornih službi i institucija (prostor i zgrade) u kojima je program realizovan. Identifikovani su ljudi koji su na razne načine bili uključeni u projekat. U pitanju su nosioci jedne ideje, politički „kreatori“, naučni realizatori, nadziratelji (od J. Broza Tita, E. Kardelja, A. Rankovića, S. Vukomanovića Tempa, preko P. Savića, R. Valena, I. Supeka, A. Peterlina, M. Ristića do St. Dedijera, Sl. Nakićenovića, J. Kapičića, ukupno oko 550 imena). Veoma iscrpno je ukazano na naučnu saradnju sa svetom i unutar jugoslovenske države, ostvarivanu preko jednog tako osobe-nog projekta. Istraživanje je registrovalo početne ideje i dosegnute domete, postignute uspehe i pretrpljene neuspehe, planove, ciljeve, name-re, promašaje, sukobe na saveznom i republičkom nivou. Jasno su postale vidne državne namere i potrebe, ali i htenja, interesovanja i humanizam naučnika. Kolega Bondžić je progovorio o tzv. „uranijumskoj groznici“ koja je potresala državnj politički i vojni vrh, a svoje odraze imala među geolozima i običnim stanovništvom. Delovi teksta u kojima autor piše o organizaciji naučnih institucija, razmeni naučnih rezultata, školovanju naučnih kadrova, sticanju znanja vredan su prilog istoriji nauke i naučne politike. Znatna pažnja je posvećena htenjima naučnika da u zemlji budu razvijana fundamentalna naučna istraživanja u oblasti fizike, hemije, biologije.

Kolega Bondžić je analizirao ideje, planove, elaborate, izveštaje o mogućnosti dosezanja do nuklearnog oružja. U početnim nastojanjima da bude realizovan nuklearni program (godine 1949–1955), autor je posebnu pažnju posvetio: uobličavanju ideja o posedovanju nuklearnog oružja (svim sredstvima) i korišćenju atomske energije; suprotstavljanju i otporima naučnika toj ideji koje su svoje ishodište imali u svesti o

nerealnim zahtevima političara, sirovinskim i ekonomskim kapacitetima zemlje i ograničenosti vlastitih znanja; postavljanju organizacione osnove istraživanja, njenoj centralizaciji, institucionalizaciji, sistematičnosti, radu na terenu, različitim interesima političara i naučnika.

U delovima teksta u kojima je obrađen novi napor jugoslovenskog partijskog vrha da bude obnovljen i realizovan nuklearni program (godine 1955–1971) autor je ukazao na stare i nove planove o proizvodnji nuklearnog oružja, dao procene koje su govorile da ambiciozni programi nisu ostvarljivi, identifikovao sumnje i otpore naučnika. Posebno je obradio osnivanje, ciljeve i rad Savezne komisije za nuklearnu energiju (mart 1955) i pokazao u kojoj je meri to državno telo uticalo na osmišljavanje, organizaciju i intenziviranje rada na jugoslovenskom nuklearnom programu. Važan trenutak u realizaciji navedenih zamisli predstavljalo je instaliranje posebnih laboratorija, nuklearnih reaktora u Vinči 1958. i 1959. godine, ciklotrona u Zagrebu, itd. Kolega Bondžić je uočio da u drugoj polovini 60-ih opada interesovanje političara za nuklearni program i da je ta tendencija jednim delom u vezi sa spoljnom politikom koju Jugoslavija tada vodi. Sistemska kriza koja je 60-ih godina 20. veka potresala Jugoslaviju bila je još od većeg značaja za sam nuklearni program. Slabljenje centralne vlasti je najdirektnije uticalo na politički potencijal i realizaciju projekta, a svade republičkih elita govorile su da sve što je jugoslovensko, između ostalog i nuklearni program, nema budućnost. Dezintegracija saveznih organa koji su brinuli o projektu to je potvrđivala. Kriza 60-ih je imala i izrazitu ekonomsku dimenziju, što je najdirektnije uticalo na realizaciju skupog nuklearnog programa. Tokom te decenije došlo je i do odlivanja kadrova koji svoju profesionalnu i naučnu budućnost vide na Zapadu. Tako je međunarodna saradnja sa svetom (Međunarodna agencija za atomsku energiju u Beču, Evropski centar za nuklearna istraživanja u Ženevi, naučni instituti u SAD i Francuskoj...) na jednoj strani omogućila da naučna zajednica u Jugoslaviji učestvuje u međunarodnoj razmeni znanja, a na drugoj podstakla odlazak stručnjaka i naučnika u inostranstvo. U takvim okolnostima nije se mogao razvijati ni projekat nuklearnih istraživanja u mirnodopske svrhe.

Pokušaj jugoslovenske države da tokom 70-ih godina 20. veka iznova oživi nuklearni

program takođe nije dao željeni rezultat. Nada da se do realizacije nuklearnog programa može doći uz pomoć Indije i zemalja Trećeg sveta nije se obistinila. Sredinom te decenije obnovljene su ambicije državnog vrha da zemlja ima nuklearni program (godine 1974. sačinjeni su elaborati „O razvoju nuklearnih tehnologija u Jugoslaviji“ i „Prethodna procena potreba i mogućnosti realizacije nuklearnog oružja“, a o navedenom je krajem 1974. i početkom 1975. vođena rasprava u Predsedništvu SFRJ). Podsticaj koji je stigao iz sfere političkog uticao je na naučnike i vojne stručnjake da tokom narednih godina saberu postojeća znanja o tehnologiji proizvodnje, vojno-političkim aspektima posedovanja atomske bombe, potrebama jugoslovenske države i objektivnim problemima njene proizvodnje. U tom vremenu iznova su pokrenuta nuklearna istraživanja, formirana su državna tela zadužena za tu oblast, podstaknuta je međunarodna saradnja, izrađeni su planovi o korišćenju nuklearne energije. Kao i u prethodnoj deceniji, postojale su ambicije, ali se pokazalo da nije bilo mogućnosti za realizaciju jednog postojanog, dobro organizovanog, sistematično osmišljenog i konzistentnog nuklearnog programa. Ni tada, kao ni u decenijama koje su sledile nisu postojali elementarni uslovi – nikada nije bilo dovoljno naučnog i tehničkog znanja niti naučnih kadrova, nije bilo potrebnih nuklearnih sirovina, nije bilo dovoljnih finansijskih i materijalnih sredstava, nije bilo tehnološkog razvoja neophodnog za realizaciju projekta, najzad, više nije bilo ni dovoljno političke volje niti istovetnosti pogleda društvenih elita (političkih, vojnih, privrednih, naučnih). Težnja političara da o nuklearnom projektu odlučuje što širi krug zainteresovanih uticala je na birokratizaciju i neefikasnost celokupne zamisli. U tim delovima knjige date su i dostupne informacije o izgradnji nuklearne elektrane „Krško“ (1974–1981), „političkim aranžmanima“ koji su to omogućili, tehnološkim rešenjima, uključivanju u električnu mrežu, ekološkim posledicama. Na taj način posredno je skrenuta pažnja na pomešana raspoloženja koja su obuzimala jugoslovensko društvo (pre svega nada, ponos, ali i strah) i formiranje svesti o opasnostima koje neminovno proizvodi nuklearna tehnologija.

O temi osetljivog sadržaja, kakva je *Između ambicija i iluzija. Nuklearna politika Jugoslavije 1945–1990*, kolega Bondžić piše „hladne

glave“, odmereno, bez senzacionalizma, nepotrebnih generalizacija, paušalnih ocena, pretpostavki koje nije moguće dokazati. Zasnovano na istorijskim izvorima ovo utemeljeno istraživanje ni u jednom segmentu ne prekoračuje okvire naučnosti, niti se povodi za senzacionalizmom tako prisutnim u publicističkim obradama tabu tema iz istorije jugoslovenskog socijalizma.

Ljubodrag Dimić